

laten zien: de scheepsverklaringen. Met dat materiaal heeft hij tevens de discussie over de werkgelegenheid in de scheepvaart na 1650 een nieuwe impuls gegeven. En het kan niet anders of die impuls werkt door. Iedereen die iets zinnigs wil zeggen over de loop van de werkgelegenheid in de Republiek zal zich immers vroeg of laat moeten afvragen: wat weten we van die sector waar van oudsher zoveel Nederlanders hun brood verdienden, de scheepvaart?

C. A. Davids

Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1987, Amsterdamse historische reeks, grote serie III; Hilversum: Verloren, 1987, 490 blz., f60,-, ISBN 90 6550 3110).

Deze omvangrijke studie, die als proefschrift aan de Universiteit van Amsterdam heeft gediend, bezit als plaats van handeling de stad Delft en daarvan als object van onderzoek de veranderingsprocessen in het dagelijkse leven tussen 1700 en 1800. Deze processen en hun oorzaken zijn door mevrouw Wijsenbeek-Olthuis onderzocht aan de hand van boedelinventarissen, waarbij zij met het oog op de omvang van het materiaal aangewezen was op de hulp van de computer. Het belang hiervan krijgt extra accent doordat als één van de voornaamste doeleinden van dit boek naar voren komt de ontwikkeling van een methodologie van een boedelinventarissenonderzoek in het kader van de economische en sociale geschiedenis. Het derde hoofdstuk is hier geheel aan gewijd, nadat in de voorafgaande hoofdstukken achtereenvolgens de demografische en economische aspecten van de toenmalige achteruitgang van de stad zijn besproken. In een vloeiende overgang komen daarna in successievelijke hoofdstukken de aspecten van vermogensbouw, wonen en woningen, voeding, ontwikkeling en ontspanning, kleding en hygiëne aan de orde, dit alles voortdurend betrokken op de achteruitgangsprocessen. Na het laatste hoofdstuk, dat een en ander samenvat, volgen nog een *summary*, de bijlagen met benutte kwantitatieve gegevens en een zestal appendices. Deze laatste zijn belangrijk omdat zij onder andere een lijst van de aangetroffen roerende en onroerende goederen uit de geselecteerde boedelinventarissen bevatten, een stoffenlijst en het computerprogramma.

Ook dit boek bestaat uit de trilogie van bepaling van het object van studie, methode en uitvoering van het onderzoek en exposé en analyse van de uitkomsten. Het object is boven al kort aangeduid, maar leent zich voor parafrase en aanvulling, met name voor wat de factoren betreft die de veranderingsprocessen bepalen. Dit zijn welvaartswijzigingen, cultuuroverdracht en modeverschijnselen. Kan het nader onderzoek op zich al boeiende statische beelden van het dagelijkse leven opleveren, de dynamiek komt er in — het gaat om veranderingsprocessen — door een kwantitatieve analyse van de genoemde factoren. Dit is hachelijk werk omdat nooit alle gegevens beschikbaar zijn die men hierin zou willen betrekken. Neem alleen maar het inwonertal van Delft, dat dan ook schattenderwijs moet worden benaderd. Om een indruk te geven: in 1680 ongeveer 24.000 en in 1795 14.000. Een vrij schokkend beeld van achteruitgang is hiermee gegeven. Destijds heeft J. A. de Jonge het economisch en sociaal aspect hiervan geschetst en de schrijfster bevestigt dit: in de loop van de achttiende eeuw veranderde Delft van een bedrijvige industriestad tot een 'stille nette plaats'.

Het middenstuk van de trilogie vormen methode en uitvoering van het onderzoek. Het behoort tot de kwaliteiten van dit proefschrift dat wij de auteur daarin op de voet kunnen volgen, zowel

ten aanzien van de barrières en afgronden die zij tegenkwam als voor de keuzen die zij moest maken. Voor gevorderde studenten is het ideale stof ter oefening en lering. Men stelt het zich maar eens voor: er zijn 2174 boedelinventarissen, afkomstig uit de notariële archieven, het archief van het weeshuis en de kohieren van het middel op begraven. Hiervan worden na een beredeneerde selectie 300 benut en met de computer verwerkt. Dit berooft ons al van de illusie dat wij langs deze weg juist grote hoeveelheden gemakkelijk kunnen verwerken. Bij de keuze van Delft als terrein van onderzoek speelde uiteraard het overvloedige materiaal een rol, maar nader blijkt dat speciaal de aanwezigheid van zovele inventarissen van paupers in Delft de doorslag gaf om deze stad als onderzoeksgebied te nemen (93). Bij een vooronderzoek in Noord-Holland werd in geen enkele stad zovele inventarissen van armen aangetroffen. Vermoedelijk zijn dit de steden zoals aangegeven in het lijstje op bladzijde 375. Wie nu snel even in de lijst van geraadpleegde archieven wil kijken, bemerkt dat deze helaas ontbreekt.

Tot de selectie van de bovengenoemde 300 boedelinventarissen komt mevrouw Wijsenbeek op basis van drie criteria: a de vijf belastingklassen van het middel op begraven als indeling in welvaartsgroepen, b de vier categoriën van gezinsstructuur, namelijk erflaters met minderjarige kinderen, met meerderjarige kinderen, gehuwde erflaters zonder kinderen en ongehuwden, en c de verdeling over tijdvakken, met name 1706-1730 als periode van stagnatie van de Delftse economie, 1738-1763 waarin de produktie van de nijverheid sterk daalde en 1770-1795 toen de werkloosheid aanzienlijk toenam en het reële inkomen daalde. Beschikbaar bronnenmateriaal en de eerste twee selectiecriteria waren voor de periodisering bepalend. Per periode van 25 jaar zijn honderd inventarissen onderzocht, nader onderverdeeld in vijf tijdvakken van vijfjaar, waarvoor per subgroep (van vier) één inventaris is uitgekozen, zodat vijf maal vier maal vijf het totaal van honderd per periode oplevert.

Deze korte exercitie was noodzakelijk om een overigens bescheiden indruk te geven van de grote inspanning die aan de computerbewerking voorafging, maar tevens om de vraag enig reliëf te geven of het aldus fijnzinnig geconstrueerde raster dat over het materiaal wordt gelegd voldoende statistische evidentie als steekproef bezit? De auteur geeft zich hiervan zorgvuldig rekenschap en is hierin voor mij overtuigend, vooral omdat haar benadering niet stelliger is dan het materiaal mogelijk maakt. Er is veel voorwaardelijk, zoals blijkt uit het talrijk gebruik van de woorden waarschijnlijk en vermoedelijk. Nochtans valt het op dat mevrouw Wijsenbeek bij dit alles niet ingaat op de vraag of de usances bij het inventariseren van boedels over een eeuw genomen dezelfde zijn gebleven, respectievelijk of dit eveneens geldt voor de heffing van het middel op begraven. Van het laatste vermeldt zij (139) dat het onveranderd bleef, hetgeen al een geluk is, maar niet uitsluit dat de usances in de heffing veranderden. Toegegeven dat de bronnen daar zelden uitsluitel over geven, maar het kan dan toch wel zin hebben de vooronderstelling van de gelijkblijvendheid van de usances te vermelden.

Het derde onderdeel vormen exposé en analyse van de uitkomsten. Wat dan als bijzonder treffend naar voren komt en met een keur van details wordt gedemonstreerd, is het verschijnsel dat sociale en culturele veranderingsprocessen zich betrekkelijk autonoom, dus onafhankelijk van de ingrijpende economische wijzigingen, hebben voltrokken. Hier is niet alleen het fascinerende statische beeld geschetst van een materiële stedelijke cultuur, maar ook een dynamisch beeld van aanpassing en aanpassingsvermogen aan een dalende economie, die met name niettemin een culturele dynamiek geenszins uitsloot. De veranderingen in woon- en leefpatroon deden zich eveneens in Holland en breder nog in West-Europa voor, zij het mogelijk in Delft gedempter en minder snel. Daarover zou een nader vergelijkend onderzoek uitsluitel moeten geven en misschien belicht dit dan nog iets meer van de economische factor in het

geheel. Natuurlijk ontbreekt het intussen niet aan samenhang met de economische en demografische achteruitgang van Delft, zoals blijkt uit de binnen alle belastingklassen optredende verarming, een daling van inkomen en vermogen en een scheiding tussen arme en rijke gedeelten van de stad. Maar zelfs dan is binnen het kwantitatief gegeven en dalende consumptiepatroon een schakering van veranderingen mogelijk onder invloed van modeverschijnselen, zowel tot uiting komend in de inrichting van de huizen, de verfijning van de eetcultuur als de kleding. In alle lagen van de bevolking volgde men in toenemende mate tijdens de achttiende eeuw de steeds veelvuldiger wisselende modevoorschriften. Deze veranderingsprocessen in de cultuuroverdracht stonden los van de verschuivingen in de welvaart en vormden daardoor vooral sociale verschijnselen. Men bevond zich te Delft dan wel in een 'stille nette plaats' maar voor en achter de gevels waren nog veel streving en beweging die op het tegendeel van een doodse plaats wezen. Het is een grote verdienste van de schrijfster ons dit zo grondig en helder, met zo vele verrassende details, te hebben aangetoond en het valt te hopen dat haar werk elders veel navolging zal vinden.

Joh. de Vries

W. J. 's Gravesande, *Welzijn, wijsbegeerte en wetenschap*, C. de Pater, ed. (Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland XIII; Baarn: Ambo, 1988, 160 blz., f27,50, ISBN 90 263 0889 2); *Newtonianisme in Nederland*. Themanummer van *Wijsgerig perspectief op maatschappij en wetenschap*, XXIX (1988-1989) i.

De bundel met teksten van de achttiende-eeuwse Nederlandse filosoof Willem Jacob 's Gravesande (1688-1742) vormt het dertiende deeltje in een serie 'Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland' die tot doel heeft 'de eigen bijdrage van Nederland aan het wijsgerig denken door de eeuwen heen in het licht te stellen' (uit het voorwoord van de redacteurs van de reeks, M. J. Petry en J. Serna Weiland). De bijdrage van 's Gravesande aan de filosofie is inderdaad altijd onderbelicht gebleven; J. J. Poortman nam hem bijvoorbeeld niet op in zijn *Repertorium der Nederlandse wijsbegeerte* (Amsterdam, 1948). Als hij bekendheid heeft gekregen, dan vooral als beoefenaar van de natuurwetenschap en vooral als degene die het newtonianisme op het vasteland van Europa uitgedragen heeft. Het is ook niet toevallig dat 's Gravesandes bijdrage aan de filosofie wordt behandeld door een wetenschapshistoricus. C. de Pater heeft eerder een grondige studie geschreven over een collega-natuuronderzoeker van 's Gravesande, Petrus van Musschenbroek.

Nu is de tegenstelling tussen natuurwetenschap en filosofie in het begin van de achttiende eeuw natuurlijk slechts schijn: de natuurwetenschap maakte in die tijd nog deel uit van het brede gebied dat filosofie genoemd werd. 's Gravesandes specialisme heette ook 'proefondervindelijke wijsbegeerte' en zijn hoofdwerk, het uit 1720-1721 daterende *Physices elementa mathematica, experimentis confirmata*, had als ondertitel: *Sive introductio ad philosophiam newtonianam*. Bovendien heeft 's Gravesande, die in 1717 hoogleraar astronomie en wiskunde in Leiden was geworden, in 1734 tevens een leeropdracht in de gehele wijsbegeerte gekregen. Ten behoeve van zijn filosofisch onderwijs in strikte zin (metafysica en logica) schreef hij een in de achttiende eeuw meermalen herdrukte en vertaalde *Introductio ad Philosophiam* (Leiden, 1736) waarin de wijsgerige implicaties van Newtons natuurwetenschap worden behandeld. Het is vooral op grond van dat leerboek dat de redacteurs van de reeks hem in hun overzicht hebben